

ներից: Դպրոցի դիրքը շէնքը եւ շրջակայրի հանգամանքները, իւրաքանչիւր դաստ-
սենեակի յարմարութիւնը կամ անյարմարութիւնը, մէջի պարագաները, կահ կար-
սիքը, ուսման օժանդակիչ միջոցները, օրինակ դասադիրքը, աշխարհագրական քար-
տէզները, բնապատմական ժողովածուներն ու գործիքներն եւայլն աշակերտներից ըստ
զարգացման եւ ըստ հասակի, դասակցական խմբեր կազմելը, դասաւանդելի առար-
կաների ընդհանուր նախադիժը, եւ դասերի բաշխումն, դասերի սկսվելու, շարունա-
կութեան եւ վերջանալու ժամանակ, ուսուցչի կամ ուսուցիչների կողմից լինելի
անհրաժեշտ կարգապահական պայմանները, աշակերտների եւ ուսուցիչների կա-
նոնաւոր երթեւեկութիւնը կամ դասերին ներկայ լինելը • նախորոշ կարգապահա-
կան կանոնների ճիշտ գործադրութիւնը ահա սորա են դպրոցի արտաքին պայ-
մանները: Ինչ կվերաբերվի դպրոցի ներքին բարեկարգութեան • դա կախված է սե-
սուցչի մտաւոր զարգացումից, բարեխղճութենից ու դաստասնական տաղանդից
կամ ճարտարութենից: Ներքին բարեկարգութիւնը կախված է նմանապէս ուսուցիչ-
ների միմեանց հետ եւ դէպի աշակերտներն եւ աշակերտների ծնողներն ունեցած
բարեկամական եւ մարդասիրական յարաբերութիւններից:

Նայելով թէ վերոյիշված հանգամանքները նորագոյն մանկավարժական պայման-
ներին որ աստիճանով են համապատասխան, նոյն աստիճանով եւս հասարակութիւնը
կարող է արդիւնք սպասել իւր դպրոցներից:

Դպրոցից դուրս աշակերտի մտաւոր եւ բարոյական զարգացման վերայ, անշուշտ
ամենամեծ ազդեցութիւն ունի ընտանեկան եւ հասարակական կեանքը. ցաւալի
սրտով պէտքէ խոստովանենք որ ոչ մեր դպրոցների արտաքին եւ ոչ եւս ներքին
բարեկարգութիւններն են համապատասխան արդի մանկավարժական պահանջներին
եւ ոչ եւս մեր ընտանեկան եւ հասարակական կեանքն է կրթիչ եւ զարգացուցիչ:

Այս իսկ է պատճառը, որ մեր մանուկներին կարողանում ենք մի որ եւ իցէ բան
սովորեցնել, բայց չենք կարողանում զարգացնել եւ կրթել: Այնու աճենայիւ լաւ է
կարելութեան չափ կրթված ու զարգացած լինել քան թէ բոլորովին անկրթ եւ չզար-
գացած:

Ս. Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆ ԱՒԸՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ. (Արարատ, № 7),

(Վերջ).

Հայերը մինչև այժմ ևս Այրարատեան նահանգի մասում կրնակեն,
Դարասաշայից մինչև Գառնիչայ և Ահմանգան Երասխի վերին հոսանքի եր-
կու ափերի ուղղութեամբ, Բնակիչները կաւելանան, և Հայերը կսկսեն
զգալ իւրեանց Drang nach Osten, (արշաւանք դէպի Արևելք) որտեղ այդ
ժամանակը Մարաստանին հպատակօղ անյայտ ցեղերը կրնակէին, Հաս-
կանալի է, որ Հայերը պիտի նուաճէին Երասխի վերայ դէպի արևելք
գտնված երկիրները: Տարեգիրը կասէ. « Թէ Ամասիայի որդի և ժառանգ, 14)
Գեղամ կերթայ դէպի արևելք և Գողջայ լճի մօտ բնակութիւն կհաս-

տառէ, Բոլոր այս բնակութիւնները, լճերը, սարերը կանուանվին նորա անունով, քաղաք Գեղամի, լիճ և գիւղ Գեղարքունի, սարեր (Ակ-դաղ) Գեղ, և Բոլոր այս անունները, հայկական լեզուի յատկութեան համաձայն պիտի գրված լինին, Գեղա՞մի, Գեղա՞ւմի, Գեղ, այնպէս որ, նոցա մէջ կարծես թէ պահպանված է Գեղ ժողովրդի յիշատակը, որոնց հայերը քշեցին Պասպեան ծովի մօտ, որտեղ նոցա բնակած նահանգը մինչև այժմ նոցա տուած Գեղա՞ն անուն կկրէ, Գեղա՞մի քաղաքը շուտով, անյայտ պատճառներով, Գաւա՞ն անուանվեցաւ, որի անունը մինչ այժմ ևս պահպանված է Գաւնի - չայի գետի անունի մէջ, Այս, կասէ տարեգիրը, նորանից յառաջացաւ, որ Գեղամի (Ժողով 21) Գաւնիկ, իւր պապի շինած քաղաքին իւր անունը տուաւ:

Գեղամը լճի մօտ եղած միջոցին, ծնաւ երկրորդ օրդի 19) Սիսակ, այր սէգ և անձնեայ, բարեկեղ, կորովարան և գեղեցեղեղն, որին հայրը լճից դէպի արեւելք եղած (նորան չպատկանած) երկիրները կտայ մինչ այն տեղը, ուր Երասխը իւրեան ճնշող ժայռերը զղրգմամբ պատառելով կանցնէ հովտի մէջով: Այս նահանգը Սիսակն իւր անունով Սիւնիք, կանուանէ, Բանն այն է, որ ոչ թէ Սիսակ այս նահանգին իւր անունը կտայ, այլ ինքն այս նահանգի անունի անձնաւորումն է, որը հայերին և Պարսիկներին Սիսակա՞ն անունով էր յայտնի:

Սիսակայ նախարարութիւնը, Սիսակա՞ն կամ երբեմն, սահմանափակ բուն Սիւնիքի նշանակութեամբ, երբեմն ևս ընդարձակված մերձակայ նահանգներով, Գողգոթայ լճի հարաւ—արեւելեան կողմ կգտնվէր, Արեւմուտքից սահման էր Այրարատեան նահանգը, հարաւից—Երասխի հոսանքը, Հիւսիսից երբեմն նա կտարածվէր մինչև Գանձակ, Գարալազեազի լեռնաշղթայն ևս մատամբ նորա արեւելեան սահման կկողմէ և մասամբ ևս կմանէ նորա մէջ: Սիսակ գրեթէ բոլոր միջնադարեան ժամանակում յայտնի էր իւրեւ մի առանձին նախարարութիւն, երբեմն անկախ և երբեմն ևս դրացի ազգերից կախումն ունեցող, Պոստանդին Ծիրանածին (Do Caerem. aul. byz. հ. 1, եր. 337) Սիւնեաց իշխանին կանուանէ Արխօնտու Սիւնիս (Սիւնիքի պետ), Աերջը Սիւնիքի իշխանների կալուածները անցան առ ժամանակ Օրբելեան իշխաններին:

Գալով Սիսակ և Սիսակա՞ն ձևերին, կկարծեն որ սկզբում արմատը Սի և Սի (ցեղի անունը ?) եղած լինի, ա՞նի և ա՞նի (վերջինս նաև պարսկականի մէջ) աւելացած որոշ մասնիկներն են, որոնք կգտնվին յայտնի նախարարական ցեղերի և տեղերի *), Եզակի թուի մէջ ա՞նի գործկածվի սեռի համար, իսկ յոգնականի մէջ ա՞նի—այս սեռի կալուածներ նշանակելու համար, Արժրունի, Ռշտունիք, Խորխոռունիք, Ամատունիք, Արշակունի:

(*) Կան եւ ահա անձին վերջաւորութիւնները ստացական ածականներ կկազմեն. նոքա շատ անգամ կգտնվին տեղերի յատուկ անունների մէջ. Տերուական (քերդ), Վասպուրական (մեծ նահանգ), Օշական եւայլն:

Գնունի և այլն: Գալով Սէս արմատին պէտքէ նկատել, որ Սիւնեաց նախարարութեան մէջ կար նոյնպէս Սէս-ն տեղ, Սէս-ն և Սէս-ն ձևերի կազմակերպութեան համեմատ կարող ենք զնել երկու միմեանց մօտ, բայց պարսկական և հայկական առանձին նահանգների անուններ, որոնք միևնոյն բառի արմատից են կազմված, բայց զանազան մասնիկներով «սէ և սէ» — Արդար-սէ և Արդար-սէ: Լահարդ Gesam. Abhandl. 155) Սիսական անունի մէջ «սէ» կկարծէ, ուստի կենթադրէ միայն Սէ արմատ, որից Սէ—սէ և Սէ—սէ կազմված է, այսինքն Սէ (նահանգ) «սէ-բէ» (աղբի): Այս պատճառով նա Ստարոնի (528) Սակասիւիի փոխանակ Սիսականի կկարգայ, թէ և նա ուշք պիտի դարձնէր այն բանին, թէ Խորենացուն ազգրած աշխարհագրութեան մէջ Շակաչէն նահանգ կգտնվի: Այսպէս Սիւնեաց կամ Սիսական նահանգը եռանկիւնի հարաւ—արեւմտեան այն մասն է, որը կկազմվի Սուրի և Երասխի հոսանքներից մինչև նոցա միանալը Ջաւաթի մօտ և այն գծով, որ կանցնի Սուրից մինչև Երասխը (մօտաւորապէս Գառնիչայի մօտ) Գողջայ լճից զէպի արեւմուտք: Հիւսիս—արեւելեան մնացած մասը, որի մէջ կգտնվէին Ռաբի, Արցի և Փայտակարան նահանգներ, կանուանվէր հայկական Ալբանիա: Հայերի մէջ — Այս-ն, իսկ պարսիկների մէջ — Ասան: Հին Ալբանիան (Շեկի, Շիրվան) ինչպէս յայտնի է, կգտնվէր Սուրից զէպի հիւսիս մինչև նորա Պասպան ծով լճափովը: Քրիստոսի ծննդից առաջ Բ—Գ դարերում, Աղուանները, հիւսիսային աղբիւրի յարձակմանից ճնշված, անցան մասամբ Սուրի աջակողմեան արփը, և այնտեղ վերոյիջված երեք նահանգից կազմեցին հայկական Ալբանիա այսինքն Աղուանք:

Նոյն ինքն Աղուանք բառը Ալբանիա բառի ուղիղ արտագրութիւն է, և տառի շ և ու (վ) տառի շրմնային (բ, պ) դառնալը հայկական լեզուի մէջ չափազանց սովորական երեւոյթ է: Գործնականապէս հաստատելու համար յառաջ բերենք երկու օրինակ, որոնց մէջ հայկական ձևերը յառաջացած լինին վերև ասված օրէնքի հիմամբ: Խաղարների կամ Բուլ-դարների առաջնորդի անունը, որը Յուստինիանոս Ռիօտմէտին գահէր բարձրացրած յունական մօտենադիրների մէջ Տէրրէլիս է, իսկ Հայերի մէջ — Տուէզ (Տրվէզ): (Տես Խալիֆ. պատմ. ուսս լարդ. եր. 11. 137): Հայկական աղուէս (աղվէս) բառը շատ հեշտ կարելի է իմանալ յունական ալուպէրուի մէջ միևնոյն օրէնքի հիմամբ: Հետեւաբար Աղուանք անունը Ալբանիա անունի ուղիղ արտագրութիւն է և ամենեւին հայկական բառ չէ:

Հայերը Արարատեան նահանգից զէպի արեւելք ուղեորելով պէտքէ բռնէին մեր վերև նկարագրած եռանկիւնը, որ կրովանդակէր իւր մէջ Սիւնեաց կամ Սիսական, և Աղուանների (պարսկերէն Ասան) նախարարութիւնները: Խորենացին ինչպէս կհաղորդէ արդեօք Հայերի զէպի արեւելք գաղթելու զէպքը: Տարեգիրք կասէ. «Գեղամ իւր Սիսակ որդուն տուաւ Երասխից զէպի արեւելք եղած երկիրը մինչև այն տեղը, ուր Ե-

րասիր ճեղքելով սարերը, զղրդմամբ դուրս կգայ հովիտ: Նորա անունով երկիրն ևս անուանվեցաւ Սիւնիք կամ Սիսական: Ահնեբն է, որ Հայերը կրաւականային առ ժամանակ եռանկիւնի միայն այս մասին տիրելով: Բայց սպասելու էր որ շուտ մնացած մասն ևս միանայ հայկական հողերին: Այսպէս և եղաւ:

Ուստի Խորենացին ուրիշ տեղում կասէ (գիրք Բ. զԼ. Ը.): «Աաղարշակը հիւսիս—արեւելեան կողմ Պուրի հովտում եղած երկրի կառավարիչ նշանակեց Սիսակի սերունդներից մէկին: Առանին (երկրի պարսկական անունի բացատրութիւն): Այս առանը *) իւր քաղցր բարբի համար Աղու կանուանվէր: որից և երկիրը Աղուանք անուանվեցաւ (երկրի հայկական անունի բացատրութիւն է): Այսպէսով, թէ Սիսակ և թէ Առան կերելին ոչ թէ անձնաւորութիւն, այլ միայն յայտնի տեղերի անունների վիպանուններն: Պուրի միւս կողմը Շեկում և Շիրվանում հայկական բնակութիւն երկար չկարողացաւ մնալ: Այս նահանգները շատ անգամ ենթարկվեցան յարձակմունքին և չկարողացան նոցա մէջ երկար ժամանակ հաստատվել: Պուրի և Երասխի մէջ եղած երկիրները, որոնց Հայերը լռեցած էին և նոցա գաղթումն դէպի արեւելք, արգելքին կհանդիպին: Մի կողմից Ալբանիայի բնակիչները, միւս կողմից Մարաստանցիներ նոցա առաջը կկտրեն: Այնու ամենայնիւ բնակիչներ կաւելանան և Հայեր կենդւին Պուրի և Երաքսի մէջ իւրեանց հողերում կենալու: Ահնեբն է, որ Հայերի համար շուտով պիտի սկսվէր դրացիների դէմ աւելի խիստ յարձակվելու շրջանը, որ կարողանային գտնել նոր երկիրներ բնակելու համար, և մասամբ ևս կողոպտելու և աշխարհակալելու համար: Մինչև այժմն Հայերը գործ ունէին մանր ազգերի հետ, որոնց անունները մինչև անգամ պատմութեան մէջ չեն պահպանված: Բայց այս ժամանակից սկսված նորա պիտի կռուէին հզօր դրացի ազգերի հետ, որոնք թագաւորութիւն ունէին, ինչպէս որ յիտոյ պիտի տեսնենք:

Գեղամ ինչպէս և բոլոր նախահայերի, վերադառնալով Արմաիր, կմեռնի, թողնելով իւր 18) Հարմայ որդուն իշխանութիւն և հայրենական կալուածներ: Հարմայի մասին տարեգիրը ոչինչ չէ ասում, բացի այն, թէ իւր իշխանութիւնը կյանձնէ իւր 20) Արամ որդուն:

Տարեգիրը այստեղ կանգ կառնէ և համառօտ խօսքերով կկրկնէ անցեալը, կարծես թէ վերջացած է մի օրէկ շրջանը: Նա կասէ. «Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամբայ, որդւոյ Յաբեթի նախնի Հայաստանեայց, և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան»: Ահնեբն է, որ Հարմայով կվերջանայ վիպաբանական պատ-

(*) Խորենացու մէջ, յայտնի չէ, թէ որի՞ն է վերաբերվում հետեւեալ պորբերութիւնը: Առանին թէ Սիսակն: Բայց սորանով պատմական միտքը չէ փնտրում: Հետագայ մատենագիրներն այս մտկանունը Առանին կվերաբերեն:

մութիւնների այն շրջանը, որը մենք Արմենակի մասին եղած պատմութիւնների շրջան անուանեցինք:

Հետեւեալ թագաւորութեան նկարագրութիւնը քաղած է Մար—Արամն ոչ թէ այն գրքից, որը Աղէքսանդրի հրամանով Քաղդիերէից յունարէն էր թարգմանված, այլ միւս աղբիւրներից: Վասկած չկայ որ Արամի և նորա փառաւոր թագաւորութեան մասին, որն անցաւ աշխարհակալութիւններով և Հայերի իշխանութիւնը ամուր հաստատելով Երասխից դէպի հարաւ: Փոքր Ասիայում, Մարաստանում և Ասորեստանում՝ ժողովրդական երգերի մէջ շատ կերգէին, որ և կերեւի նոյն ինքն Մար—Արամի խօսքերից (XIV): «Արամի մասին եղած պատմածները չեն գտնվում թագաւորական մատեաններում, բայց նոքա ժողոված են անյայտ և աննշան երգիչներից և գրված են թագաւորական գիւաններում»: Հետեւաբար Հայկեանքի հռչակաւոր Արամի մասին աւանդութիւններ մի առանձին վիպասական պատմածների շրջան կկազմեն, որոնք Խորենացուց աւելի վաղ յայտնի են, և պահպանած են, ինչպէս կ'ընենք Արամի սերունդ Արամաղնայ կոչվող մարդիկը (Գիրք Ա. գլ. 2.): «Արամի մասին Խորենացին կտասէ (գլ. ԺԲ)—Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտիք նահատակութեան, և ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոյ անուն և ամենայն ազգք զաշխարհս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք Արմէն, և Պարսիկք և Ասորիք Արմէիք: Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զիարդ կամ որով ժամանակաւ, թէ կամիցես արտաքոյ այսորիկ զրոցս կարգեսցուք, և կամ թողցուք, ապա թէ ոչ ի սմին»: Ի՞նչի Խորենացին կառաջարկէ թողնել Արամի մասին եղած պատմութիւնը, որ Հայկազեաններից ամենահռչակաւոր և ամենասիրելի ազգային դիւցազն էր, և միայն կկամենայ սահմանափակել երկու խօսքով, թէ «նա շատ քաջութիւններ արաւ»: Մինչդեռ Հայկի և նորա քաջութիւնների մասին աւելի մանրամասն կ'խօսի Պարզէ, որ նոյն ինքն աղբիւրները նորա աչքին կասկածելի կերեւէին: Երգերն այն չեն, ինչ որ մի տեսակ հեղինակութիւն ունեցող գրաւոր յիշատակարաններ: Միւս թագաւորների մասին մինչև Արամը կ'խօսվի քաղդիերէից յունարէն թարգմանված գրքում, իսկ Արամի մասին—աննշան գուսանականներից ժողովված երգերի և նորա ժամանակ եղած ժողովրդական երգերի մէջ: Այս հիմամբ մենք վստահացանք ենթադրել, որ Արամի մասին եղած տեղեկութիւնները քաղած է Խորենացին կամ նորա նախորդը ուրիշ աղբիւրներից, որը մենք Արամի մասին պատմածների շրջանը անուանեցինք: Մենք աւելի կ'հիմնվենք այս կարծիքի վերայ, որովհետև Սերէոսի մէջ միայն Արամի անունը կ'յիշվի, իսկ նորա քաջութիւնների մասին ոչինչ չէ ասվում:

Այնու ամենայնիւ Խորենացին մի քանի խօսք կասէ Արամի մասին: Երկու փոքրիկ ղեւեղների մէջ նա կրացատրէ ժողովրդական երգերի բովանդակութեան կմախքները, կարծելով, իւր սովորութեան համաձայն, որ նա

Վիպասանական պատմութիւնից կ'քաղէ պատմական հիմքը: Այս գլուխներէ յոգանդակութիւնը հետեւեալ է. Հայաստանի սահմանները ի վաղուց հետէ ենթարկւած էին օտարների յարձակմունքին երեք կողմից: Մարաստանից, Ասորեստանից և Փոքր Ասիայից: Հայերի հին երկիրները օտար ազգերի իշխանութեան տակ ընկան: Արամի կեանքի խնդիրն էր, ազատել այդ երկիրները և ընդարձակել Հայաստանը զրացի երկիրների կողմից: Մենք արդէն ասացինք, որ Արամը ինչպէս որ Խորենացին կներկայացնէ, ոչ թէ պատմական անձն է, այլ առասպելեալ: Ազգը իւրեան էր ձեակերպում նորա մէջ, իսկ նորա քաջութիւնների մէջ — իւր յաջող աշխարհակալութիւններ և Հայաստանի սահմանների ընդարձակումն այն շրջանում, երբ նա նեղւած էր Հայաստանի բուն սեփական երկիրներում: Թէ ի՞նչ ժամանակ կլինէին այդ պատերազմները, մենք ճշտութեամբ չենք կարող որոշել: Բայց հաւասար է, որ նորա մի թագաւորութեան և մի անձնաւորութեան գործ չէին: Փողոյքական յիշողութեան մէջ մութ յիշատակութիւններ մնացին այն մասին, թէ պատերազմներ կլինէին այն դարում, երբ Հայաստանի մեծ մասը Մարաստանին, Ասորեստանին և Փոքր Ասիայի մի ազգին կապականէր: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ մի կողմից, Մարաստանը Ձ. դարում սկսաւ իւր գոյութիւնից զազարել, իսկ Ասորեստանը — Բրիտանի ծննդից առաջ է: դարում, և միւս կողմից ասորեստանեկան թագաւորների Ժ. դարից սկսած Ուրարտացիների հետ միացած անդադար պատերազմների մասին ասորեստանեկան յիշատակարանների տեղեկութիւնները, մենք կարող ենք մերձաւորապէս որոշել ժամանակը Ժ. ԺԲ դարերի, իբրև մի շրջան, երբ Հայերը կարողացան իւրեանց սահմանները ընդարձակել հաստատուն բնակութիւն հաստատել այն տեղերում, որոնք Ե. դարից սկսած մինչև մեր ժամանակը Հայաստան կանուանվին:

Ինչպէս որ Հայկի պատմութեան մէջ մենք հանդիպեցանք Բաբելոնի կարծեցեալ Բէլ թագաւորի հետ, նոյնպէս և Արամի պատմութեան մէջ մենք գործ ունինք Ասորեստանի առաջին թագաւոր Նինուէ հետ: Ներկայումս Նինոսին ոչ ոք պատմական անձն չէ համարում: Նինուէ քաղաքի վիպանունն և բոլոր այն աշխարհակալութիւնների անձնաւորումն է, որոնցով Ասորեստանցիներ կհռչակվէին իւրեանց պատմական կեանքում: Եթէ ոչ նոյն ինքն Ասորեստանցիների աւանդութիւնների մէջ, գոնէ Նախ - Ասիայի միւս ազգերի աւանդութիւնների մէջ (Ստեղծութից սկսած) Նինուէ բացի Բակորիայից և Հնդկաստանից նուաճեց այն ժամանակի բոլոր յայտնի երկիրները, Բոլորը, ինչոր Ասորեստանցիներ իւրեանց թագաւորական կեանքի Ձ. և Ե. դարերի ընթացքում արած էին, կվերադրէին Նինոսին և նորա կնոջ Համիրամին: Ուստի այս աւանդութիւնների մէջ Ասորեստանի յետագայ թագաւորներին ոչինչ չէր մնում անելու, բացի ապրելուց իւրեանց պայտաների խորքերում, իւրեանց անձն զանազան զուարճութիւններին տալով: Այդպէս կներկայացնէին Ասորեստանի պատմութիւնը և Նինոսին, մինչև որ ասորեստանեկան պաշտոնների աւե-

րակներէ միջից սեպած և արձանագրութիւններ գտան. Այս բուն յիշատակարաններէց, որոնք անվիճելի պաշտօնական բնաւորութիւն ունին, երևեցաւ որ նոյն ինքն Ասորեստանցիներ շէին իմանում Նինոս թագաւորին, թէ նոքա ունէին բէլ—շէֆ—թէ և բէլ—թէ որպիսի Նինոս աստուած, և թէ նորա խորհրդաւոր նշան էր եզը մարդի զլիւսով, (Տես G. Raulinson The five great Monarchies, 1871, հ. I. էր. 131—134), Նէ ակկագերէն կնշանակէ պարսկէ, թէր, որին Միջագետքի սեմական բնակիչների լեզուով կհամապատասխանէ Bar միւսնոյն նշանակութեամբ, Նորա ամբողջ անունը կը գրվի այնպիսի նշաններով, որոնք Adar կարգացվին նմանաձեւութեան կանոնով, իսկ արտարերական—Nin—ip որը ակկագերէն կնշանակէ Նէ—ն—ն—ով այսինքն այն, որի անունը Տէր է: Արտարերական ձևով գրված Սեմական ամբողջ անունը դեռ ևս չէ գտնուում յիշատակարանների մէջ, բայց նա պէտք է լինի Bar—shem եղած, որը միւսնոյն բան կնշանակէ այսինքն Բար անունով, որի անունը Տէր է: Այդ ձևով կգտնվի հայկական քանի մի մատենագիրների մէջ, «Այս Բարշամին իւր բազմութիւն քաջութիւնների համար Ասորեստանցիներ աստուածների կարգ կգասէին և կպաշտէին նորան երկար ժամանակ», կասէ Խորենացին (գիրք Ա. գլ. ԺԳ). Դարձեալ նորա մէջ ուրիշ տեղ ևս (գիրք Բ. գլ. ԺԴ). «ինքն իջանէ ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարշամինայ զգատկերն, զոր ի փղոսկրոյ և ի բետեղէ կազմեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան», Այս արձանի մասին կասէ նաև Ազաթանգեղոս (եր. 585 հայկ. հրատ.) միայն Բարշամինայ անունը մի փոքր փոփոխելով:

Եթէ մինչև անգամ Նինոսի Բարշամինայի հետ միւսնոյն լինելը ապացուցված չընդունենք, այնու ամենայնիւ մենք այստեղ ունինք երկու աստուածութիւն ասորեստանեկան և ասորական, որոնք վերջին ժամանակի աւանդութիւնների մէջ փառաւոր յաղթութիւնների և քաջութեան ազգային հերոսներն էին դարձած: Ուրեմն վերջը նոցա ազգային աւանդութիւնների մէջ յայտնի անցքերի մէջ իրրեւ գործող անձներն տեսնելով, մենք չպէտք է նոցա պատմական նշանակութիւն տանք խիստ մոքով, Նինոսի մասին մենք դեռ ևս պիտի խօսենք «Շամիրամի մասին հայկական աւանդութիւններ» վերնագրով գլխում, Դառնալք այժմ դէպի այն, թէ ինչ կասէ Խորենացին Նինոսի ժամանակակից Արամի մասին, որը Ստեղծութի հաշուով Քրիստոսի ծննդից 2000 տարի առաջ էր, այսինքն այնպիսի դարում, երբ ոչ թէ միայն Ասորեստանի թագաւորներ, այլ և մինչև անգամ քրմապետներ patesi չկային:

Խորենացին բացատրելով Արամի կեանքից առած դէպքերը, կասէ. Արամը սկսաւ թագաւորել Նինոսի Ասորեստանի գահը բարձրանալուց մի քանի տարի առաջ, Իմանալով որ Մարաստանցիներ 50,000 զօրքով Նէ—թէ Մադէսի առաջնորդութեամբ յարձակվի են և նուաճելեն Հայաստանի արևելեան սահմանները Արամը իւր քաջ զօրքով նոցա դէմ գնաց և ջարդեց նոցա: Մ—թէ— անուանված Նէ—թէ—թէ գերի բռնեց, և նորա ճա-

կատր մեխել տուաւ Արմաւիրի բարձր աշտարակի վերայ, նորա հողերը մինչև Զարասոյ սարը հարկադրվեցան հպատակել Հայերին և հարկ վճարել նոցա:

Աերջապէս Նինոսը, Նինուէում թագաւորելով և յիշելով իւր նախահայր Բէլի և Հայկի մէջ եղած թշնամութիւնը, յարար դէպքին կրօնապասէր նորա սերունդների ցեղը ոչնչացնելու: Բայց վախենալով որ իւր տէրութիւնը տատանվի, նա Արամին իւր եղբոր անուանեց, իրաւունք տալով նորան մարգարտեայ վարսակալ կրելու:

Կարծիք չկայ, որ Հայաստանում Արամի քաջութիւնների մասին աւանդութիւններ կային, բայց յայտնի չէ թէ արդեօք Նոքա կվերաբերվէին Նինոսի թագաւորութեան և ժամանակներին: Կտեղիոսի մէջ (Դեոդ. II, 2) մի բան կայ, որը Խորենացու Նինոսի Արամի հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին ասածի նման է: Նինուէ, Բաբելոն նուաճելով, Հայերի դէմ գնաց և մի քանի քաղաքներ կողոպտեց, որը երկիւղ ձգեց բնակիչների վերայ: Այս երկրի թագաւոր Բաբելոնը չկարողանալով դիմադրել, նորա առաջ դուրս եկաւ ընծաներով և յայտնեց իւր հնազանդութիւնը: Նինոսը նորան վեհաձեռութեամբ ընդունեց և միայն օգնական զօրք պահանջեց: Այս ձեռով Նինոսի Բարդանէսի հետ ունեցած պատերազմի մասին պատմութիւնը բոլորովին համաձայն է նորան, ինչ որ Նինոսը հին պատմութիւնների մէջ կներկայանայ:

Մար—Արամն այս Բարդանէսի տեղ ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ Արամին կվերցնէ, որտեղ ազգային ինքնասիրութիւնը, շատ հաւանական է, չէր կարող իւր հերոսին չափազանց նուաստ դրութիւն տալ անգութ զրացու վերաբերմամբ: Սակայն նոյն ինքն ժողովածուի մէջ կերեւի աշխատութիւն համաձայնեցնելու Արամի մասին ասվածը Նինոսի աշխարհակալութեան մասին յայտնի եղածի հետ: Հեղինակի այս ձգտումն ահա համաձայնեցնելու Ասորեստանի պատմութեանը այսինքն Կտեղիոսի պատմածների հետ (Դիոդորոսի և Եւսեբէոսի համաձայն) ժողովողին բաւական շփոթեցրած է: աշխարհակալ Արամը երևացել է զրացի և ժամանակակից միւս աւելի յայտնի աշխարհակալին: Երկու աշխարհակալները զրացի թագաւորութիւնների մէջ չէին կարող առանց պատերազմի մնալ, և յաղթութիւնը պիտի Նինոսին մնար, որին ինքն հեղինակը բուն աշխարհակալ կհամարէր: Ինչպէս հեռացնելու էր այս պատերազմը, Սկզբում հեղինակը պարզ միջոցին կգիմէ: Նա կօտարէ Արամին զահր բարձրանալ Նինուէի:

Քիչ քիչ քիչ քիչ քիչ և այս ժամանակամիջոցում Արամ կկարողանայ կատարել իւր քաջութիւնների մի մասը և տիրել Մարաստանին: Բայց ոչ բոլորին, այլ նորա մի մասին մինչև Զարասոյ սարը և այն ևս մինչև Նինոսի թագաւորութիւնը, որովհետև Կտեղիոսից յայտնի էր, որ Նինոսը նուաճեց ամբողջ Մարաստանը: Աերջապէս Նինոսը կթագաւորէ և պատերազմ անխուսափելի կգանայ: Այստեղ հեղինակները օգուտ կգաղեն այն դէպքից, որը մենք վերև Կտեղիոսից յետոյ բն-

րինք՝ բայց այնպէս չեն պատմում, ինչպէս որ կգտնվի Ննիպի Բժշկի մէջ, բայց աւելի ազգային ինքնասիրութեան սգով: Նինոսը, չկամենալով իւր թագաւորութիւնը վտանգին ենթարկել, նորան իւր եղբորդ կանուանէ և թոյլ կապ նորան մարգարտեայ վարսակալ կրելու: Լաւ աշխարհակալ է, որ իրաւունք չունի վարսակալ կրելու: զոնէ մարգարտեայ . . .

Չնայելով սորան, աւանդութիւնները ազգել են իւրեանց ճշնունքն հեղինակի վերայ, և նա Նինոսին չյիշելով, կնկարագրէ Արամի յաղթութիւնները Ասորեստանում և Ասորեստանի զաշտելի Հայաստանի հեամիանալը: Պատկերացմը ոչ թէ Նինոսի, այլ Բարշամիւնայի դէմ կլինի, թէ և Նինոսը կթագաւորէր:

Հայերը Մարաստանցիներին Մ-բէ կանուանեն, որոնց Մադէս առաջնորդի հետ պատերազմ կմղէր Արամը: Մենք կկարծենք, որ Մադէս անունով աւանդութիւնը Մարաստանցիների ընդհանուր անունը կանձնաւորէր (Ա. զրբի մէջ Մադայ. Սեպադ Mada): Սակայն կարկի է որ այս պատերազմի պատմութիւնների մէջ աւանդութիւնը պահպանած է իսկական պատմական անցքի յիշատակը: այսինքն Սկիւթացիների արշաւանքը Հայաստան և Մարաստան Ախթարի օրով: Յայանի է, որ այս Սկիւթացիների կամ Սակերի առաջնորդը Մադիէս Madyes (Herod. I, 103) կամ Madys էր (Strab. I 61):

Հետեւեալ գլխում Խորենացին կշարունակէ «Նոյն այս Արամ, յետ մծաբերոյ ճակատոյն, որ ընդ արեւելեայս, խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբ Ասորեստանի, գտանէ և անդ զամբ սպականիչ երկրին իւրոյ շարիք բիրովք վտելովք հեաւակօք, և հինգ հազար հեծեալազօրու: Բարշամ անուն յազգէ սկայիցն, որոյ սատկադոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ անաղատ զբռնակալ չըմակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ի զիմի հարեալ Արամ, հաջածական ընդ Քէլ Կորդուսայ է արշաւն Սաբեթանի ռէնէն, զբազումն ի նոցանէ օտտակելով, իսկ Բարշամ առաջի զինակրացքն նորա պատահեալ մեռաւ: Եւ զայս Բարշամ վտան արիութեան իւրոյ բազում գործոց օտառածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յոլովս: Իսկ զմեծ մասն զաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս: Կերեի թէ ի նչ դժուար դրութեան մէջ դրած է իւրեան հեղինակը, կամենալով համաձայն լինել ասորեստանեկան յայտնի պատմութեան հետ (Կէլ-Կորդուս): Արամը, աւանդութիւններին համաձայն, պատերազմեց Ասորեստանցիների հետ և յաղթեց նոցա: Բայց ժողովողը նորան Նինոսի ժամանակակից շինեց, որի յարաբերութիւնը դէպի Արամը մեղ արդէն յայտնի է նախընթացից: Նինոսի հետ պատերազմելը և նորա յաղթելը անկարելի եղաւ: Ի՞նչ կանէ հեղինակը, նա կուղարկէ Արամին Ասորեստան պատերազմելու, ոչ թէ Նինոսի, որի մասին կլռէ, այլ Բարշամի հետ, որը ինչպէս տեսանք միայն Նինոս անունի թարգմանութիւնն է: Սակայն Արամը կպատերազմէ շտատուածի և ոչ պատմական անձի հետ:

Ե, յայկեսով, Հայաստանի արեւելեան և հարաւային սահմանները ազատ-

վեցան, առաջիններն Սխական իշխաններին յանձնվեցան կառավարելու, իսկ երկրորդը—Ապմեան իշխաններին, Կմնոյ ազատելու արեւմտեան մասը:

Խորենացին կասէ. «Արամ 40 հազար հեռեակ և 2 հազար հեծելազօրքով կգայ Ապագովկիայ, այնտեղ, որ այժմ Կեսարիայ կանուանի: Այստեղ նորան պատահեց Տիտանեան Պայապիս—Քաղեայ, որը Սե և Սիջերկրական ծովերի մէջ եղած բոլոր երկիրներին կախէր: Պատերազմի մէջ Արամը կ'աղթէ նորան և Ասիական ծովի կղզիներից մէկի մէջ կ'ախցնէ: Նորանից յետոյ Արամը հրաման տուաւ իւր նուաճած երկիրների բնակիչներին, որ հայերէն խօսեն, իսկ ինքն դարձաւ Հայաստան, յանձնելով այս նահանգի կառավարութիւնը իւր ազգից Մշակ անունով մէկին: Նա շինեց փոքրիկ քաղաք և իւր անունով Մաժակ անուանեց, որ վերջը Կեսարիայ անուանվեցաւ:

Այս աւանդութեան մէջ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, այն անցքի բացատրութիւնը կ'հաղորդվի, որ զեն ևս նախապատմական ժամանակում հայկական ցեղը տարածվեցաւ արեւմուտք Փոքր Ասիայում մինչև Ալիս^(*) զեռը լճէ Ապագովկիայն երկար ժամանակ փոքր Հայաստանի մաս կ'ազմէր և լճէ բոլոր այս տեղերում մինչև մեր ժամանակը զործածական լեզու հայկականն էր:

Եթէ ուշք դարձնենք Արամի նուաճած բոլոր երկիրներին և ենթադրենք որ նոքա կառարիւծ են մի թագաւորութեան մէջ, այն ժամանակը պէտքէ ենթադրենք որ նոցա հիմը պատմական անցք է: Սորա շմանը կ'գտնվի իսկապէս Մարաստանի պատմութեան մէջ, այսինքն Կիսրասրի թագաւորութեան ժամանակը, որը ջարդեց Սկիւթացիներին (Մադէս), առաւ Նինուէն (Բարշամի վերայ արած յաղթութիւնը և Ասորեստանի դաշտերի միանալը) և պատերազմեց Մարաստանի հետ: Գործը Քրիստոսի ծննդից առաջ է: զարում կլինի: Այստեղ զլիաւոր գիր կ'իտպան ոչ լճէ Հայերը, այլ Մարաստանցիները:

Բայց հայկական պատմութեան մէջ կարելի է գտնել մի այնպիսի վայրկեան, այսինքն այնպիսի թագաւորութիւն, որի ընթացքում Հայաստանի սահմաններն բաւական ընդարձակվեցան զրացիների կողմից: Ահա, ինչ կասէ Սարաբոն XI. 528-532. «Կասեն, որ Հայաստանը մի փոքրիկ թագաւորութիւն լինելով, մեծացաւ Զարիատրի և Արտաշատի ժամանակը: Նոքա առաջ Մեծ Անտիոքի զօրապետներ էին, բայց նորան հարուածելուց յետոյ, իւրեանց թագաւոր հրատարակեցին, մէկը Սոֆէնուս, Ակիլիոսէ Նոմ և Օգոմայետում, միւսը Արտաշատի մօտ եղած երկիրներում: Նոքա մեծացրին իւրեանց կառուածները, յափշտակելով զրացի ազգերից նոցա երկիրների մի մասը: Մարաստանցիներից—Աասախանէ, Քանուխախ (Փարնէս) Պասորոպիգա (Պասպուրական), Բեբրացիներից—Պարիպրեան սարեր, Խորձէն, և Կուրի այն կողմը (?) Գոգարէնէ, Խալիւրներից և Միլլինուէնէ:

(*) Հերոդոտոս Հայերին արդէն Ալիս գետի ստինքի մօտ կ'ապնէ (I, 72):

յունարէն, հետեւեալ մակարեութիւն կատանայ. Խորենացին տառ առ տառ արտագրած է Մար—Արասից Ասորեստանի և Մարաստանի պատմութիւնը. Մար—Արասն ևս Եւսեբէոսի ժամանակագրութենից և կամ բոլորովին նորա նման ժամանակագրութենից, Եւսեբէոսը, չթաղցնելով պյս, քաղած է Գիոգորոսից և միւսներից, իսկ Գիոգորոսը Ստեղծութից, Ահա ինչի Խորենացու մեզ հաղորդածը Մարաստանի և Ասորեստանի պատմութեան վերաբերմամբ Մար—Արասի համաձայն, տառ առ տառ նման է սորա մասին Եւսեբէոսի ասածին ևս, Գիոգորոսի համաձայն, Շատ աշխատութիւն պէտք չէ բաղդատելու մի պատմիչի միւսից փոխառածները միմեանց հետ, և իւր ասածի մասին համոզվել, Իսկ մենք աշխատելու ենք ցոյց տալ, թէ Խորենացու գիրքը, հայկական պատմութեան փաստերի շարայարութեան կողմից, սերունդների թափ, թագաւորութիւնների յաջորդութեան և տեղութեան կողմից ևայլն, գրված է Ստեղծութի ասորեստանեկան պատմութեան համաձայն այն ձևով, ինչպէս որ պահպանված է նա Եւսեբէոսի մէջ:

Բաղդատելք նոյն ինքն փաստերը, ըստ Եւսեբէոսի Աբիդնոսից, (Chronica, կր. 38) առասպելական թագաւորների ծննդարանութիւնը մինչև Նինոսը հետեւայն է. Բէլ, Բաբ, Անէթ, Արբէլ, Խապ, Արբէլ, Նինոս, ընդ ամենը եօթն անձն:

Խորենացու պատմութեան մէջ Բէլի ժամանակակից Հայկից մինչև Նինոսի ժամանակակից Արամը, նոյնպէս եօթն ցեղապետներ կան. Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմայ, Արամ, Նինոս աշխարհակալին, ինչպէս տեսանք, հակադրուած է Արամ աշխարհակալը:

Նինոսից յետոյ կթագաւորէ անառակ կին Շամիրամը, որի ժամանակակից Մար—Արասը Հայաստանում կոչնէ որջախոհ Արայ թագաւորին:

Այնուհետև Ասորեստանում կյաջորդեն մին միւսին 30 թագաւոր *), որոնք ոչինչ մեծագործութիւններով չեն հռչակված, նոյնպէս կպատմեն:

(*) Այս ցուցակը կբովանդակէ իւր մէջ, Ուպէթտի սրամիտ նկատողութեան համաձայն, ոչ թէ անձների անունները, այլ Միջագետքի այն մայրաքաղաքների անունները, որոնց մէջ ասորեանաբար կկեդրոնանար բարձր իշխանութիւնը, անցնելով հորաւից դէպի հեւսիս, Բէլը ամբողջ Միջագետքի բարձր աստուածութեան անունն է, Բաբ Բաբելոնի վիպանունն է—Բաբ—իւր, Անէթ—Նիպոս, Խապ—Քալա, Արբէլ—Արբէլա, Նինոս—Նինուէ—Նինուա, Sém. F. Lenormant, La légende de Sémiramis, 1873, էք. 18: Արբէլ անունը ցուցակի մէջ երկու անգամ կրկնված է նորա համար, որ քամից մինչև Նինոսը սերունդների թիւը հաւասարելէն Սեմից մինչև Արազամ եղած սերունդների թուին, Նոյն նպատակով, այսինքն որպէս զի ստանանք 11 սերունդ Բաբէլից մինչև Արամ, ժողովողները Գամբրի եւ Թորգոմի մէջ դրած են Թիբաս, Խորենացին շնկատելով այս արհեստականութիւնը Նոյի երեք որդիների սերունդների ժողովելու մասին, այս տեղում (Գիրք Ա. գլ. Ե.) միամտաբար կաղաղակէ, որից դու, ով ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեաց աստանօր ընդ հաստատութիւն կարգի երկից արգացդ մինչև ցլթրահամ ցՆինոս եւ ցԱրամ, եւ դարմացիր:

Իմէ Հայաստանում Արամից յետոյ մինչեւ Սարգանապատի ժամանակակից Պարոյրը եղած են 30 թագաւոր, որոնք ոչինչ լանով նշանաւոր չեղան:

Սակայն Նինիասից յետոյ Ասորեստանի քսաներորդ թագաւոր Տեղ-տամսը Պրիամոսին օգնութիւն կուղարկէ Եթովպեան զօրքը Մեհեռէ առաջնորդութեամբ, որը Բեսալացիներից սպանվեցաւ: Խորենացին սորան համեմատ կանէ, թէ Տեղտամսը Եթովպեան զօրքով ուղարկեց նոյնպէս Արայից յետոյ հայկական քսանմիներորդ թագաւոր Զարայի, որին Տրոյական պատերազմի մէջ քաջ հելլենները սպանեցին:

Ասորեստանի Լ.րդ Սարգանապալ թագաւորի օրով Նինուէն կկործանվի Մարաստանցի Արբակէսի ձեռով: Եթէ դառնանք Խորենացու պատմութեանը այնտեղ ևս կտեսնենք, որ հայկական Լ. թագաւոր Պարայի օրով, Նինուէն հարկադրված էր հպատակելու Արբակէսին, որը ի նորհակալութիւն Պարոյրի ցոյց տուած ծառայութեան, թող կտայ նորան թագաւորական տիտղոս կրելու:

Ուստի եթէ մենք Ասորեստանի թագաւորների անունների ցուցակը համեմատենք Խորենացու մէջ գտնված հայկական թագաւորների միւսնոյն ցուցակի հետ, այն ժամանակը կտեսնենք, որ վերջիններս շատ անգամ առաջիններին նմանութեամբ են ստեղծված: Այսպէս օրինակ. Անուշաւանը Խորենացու մէջ Աս. կանուանվի: Բայց միւսնոյն ժամանակը Խորենացին նորա ժամանակակիցին կանուանէ Ասորեստանի Սասարիս թագաւոր:

Յետոյ, հայկակի ժամանակակից անուանված է Բելուս: Եթէ մենք երկու անունի մէջ վերջաւորութիւններ ձգենք, ստանալու ենք Հայկ. ժամանակակից Բէլէ մեզ յայտնի անունները:

Մեհեռէ — Էրեռէ կամ Էրեռէ ժամանակակից է: Երկու անունն ևս ծագած են այն բառերից, որոնք պարսկերէն և հայերէն կրակ կնշանակեն:

Սովսարմոս համաձայնեցրած է Շաւարշի հետ, և ըն:

Այսպէս Կաեզիոսի Ասորեստանեկան կարծված պատմութեան գրեթէ բոլոր փաստերը կկրկնվին հայկական պատմութեան մէջ այն փոփոխութիւններով, որոնց կողահանջէին հայկական պատմութեան ուրիշ հանգամանքները:

Ս. Տ. Գ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓԻԻՆԻԿԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. (149—146 թ.)

(Վերջին տետրակում Միջին դարերից մի յօդուած հրատարակելով) այժմ մեր խոստման համաձայն հին պատմութեանից ճեմարանի Գ. դասարանի աշակերտ Մ. Դանադեզեանի գրաւոր պատասխանը կղեկնեմք առանց սրբագրելու): Խոք:

Հասմը արդէն համարեա բոլոր Հին պատմական աշխարհին տէր պարծած էր: Միայն հզօր Կարթագենն էր անպատմադրել: Թէպէտ Կարթագենը